

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY — O‘ZBEK MA’RIFATCHILIK HARAKATINING YETAKCHI NAMOYONDASI

*Turon universiteti Andijon filiali
Pedagogika nazariyasi va tarixi
yo‘nalishi 2-bosqich magistranti
D.Turgunov*

Annotatsiya Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yirik namoyondalaridan biri bo‘lmish Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, pedagogik va ma’rifiy qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning o‘zbek milliy uyg‘onish davrida tutgan o‘rni, zamonaviy ta’lim, teatr va matbuot taraqqiyotiga qo‘shgan hisssasi ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi.

Abstract: This article analyzes the life, socio-political activities, pedagogical and educational views of Mahmudkhodja Behbudi, one of the major figures of the Jadid movement. His role in the Uzbek national revival, and his contribution to the development of modern education, theater, and the press are also scientifically and theoretically highlighted.

Аннотация: В статье анализируются жизнь, общественно-политическая деятельность, педагогические и просветительские взгляды Махмудходжи Бехбуди – одного из крупнейших деятелей джадидского движения. В научно-теоретическом плане освещается его роль в узбекском национальном возрождении, вклад в развитие современного образования, театра и печати.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudi, jadidchilik, ma’rifatchilik, “Padarkush”, “Samarqand”, milliy uyg‘onish, yangi maktab, matbuot.

Keywords: Mahmudkhodja Behbudi, Jadidism, Enlightenment, "Padarkush", "Samarkand", national revival, new school, press.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбудий, джадидизм, просветительство, «Падаркуш», «Самарканд», национальное возрождение, новая школа, пресса.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida ijtimoiy-siyosiy hayotda sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Bu davrda xalqni jaholatdan xalos etish, millatni taraqqiyot sari yetaklash g‘oyasi jadidchilik harakatining asosiy mazmuniga aylandi. Mazkur harakatning eng yirik namoyandalaridan biri — Mahmudxo‘ja Behbudi edi. U o‘zining ilmiy, siyosiy, pedagogik va matbuotdagi faoliyati bilan milliy uyg‘onish davrining ramziga aylandi.

Mahmudxo‘ja Behbudi 1875-yil 20-yanvarda Samarqand yaqinidagi Siyob volostining Baxshitepa qishlog‘ida imom-xatib Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li

xonadonida tavallud topadi uning otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li **Ahmad Yassaviy** avlodidan bo‘lib, otasining bobosi Niyozxo‘janing asli kelib chiqishi **Urganch** tomonlardan edi. Samarqandga XVIII asrning oxirida, **amir Shohmurod** hukmronlik vaqtlarida ko‘chib kelgan. 1868-yilda rus askarlari Samarqandni ishg‘ol etgandan so‘ng otasi Behbudxo‘ja oilasini olib Baxshitepa qishlog‘iga ko‘chib o‘tgan va shu qishloqda imomlik qilgan. Behbudiyning onasi esa muftiy Odil Mansur o‘g‘lining singlisi edi. Behbudiy dastlab otasidan Qur‘oni sha‘rifni o‘rganib, so‘ng 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘lida ta‘lim-tarbiya oladi. 15 yoshida boshqa bir tog‘asi Mulla Odil o‘zi mudarrislik qilgan **madrasada** ta‘lim beradi. Behbudiy oilasi ma‘rifatparvar va ziyoli bo‘lgan. Ikki singlisi ham **Qur‘onni** yaxshi bilgani sababli katta singlisi Huriniso „qoribegim“ unvoniga ega bo‘lgan. 1893-yilda avval onasidan, so‘nra 1894-yilda otasida ayriladi. Behbudiy 18 yoshida Chashmai ob volostida qozi vazifasida ishlagan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik qilgan. Tog‘asi oldida ikki yil ishlagach, mirzalik faoliyatini Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida davom ettiradi. Chunki bu paytga kelib tog‘asi qozilikdan bo‘shatilgan. Mirza va qozilikdan so‘ng, **Jomboyda** muftiylik darajasiga ko‘tarilgan. Behbudiy Kabut bo‘lisida 10 desyatina yerga egalik qilgan. O‘ziga to‘q va badavlat kishidir.

Behbudiy 1899–1900-yillarda buxorolik eng yaqin do‘sti Hoji Baqo bilan birga **Makka** va **Madinaa haj** safariga otlanadi. Shu boisdan Rossiya, Arabiston, **Misr**, **Turkiyani** kezib chiqdi. Safar davomida sayohatning har qanday turi – **poyezd**, **kema**, otda va piyoda yurib dunyo kezadi. Sayohati davomida yangi **maktab** (usuli jadid) ochish fikri mustahkamlanib bordi. 1914-yili ikkinchi marta haj safari chog‘ida **Shom**, **Quddus**, **Odessa**, **Istanbul** va boshqa shaharlarni kezgan. O‘z sayohati davridagi xotiralarini Samarqandda nashr etilayotgan Oyna jurnalining tahririyatiga yuborib turgan.

1903–1904-yillarda **Moskva**, **Peterburg**, **Orenburg**, **Qozon** va **Qrimda** bo‘lgan. Maorif sohasida Rossiya va **tatar** arboblari tajribasini o‘rgangan. Mahmudxo‘ja Behbudiy Ismoil Gaspirinskiy bilan birinchi marta 1897-yilda Gaspirinskiyning Turkistonga sayohati vaqtida Samarqandda tanishgan. **Ismoil Gaspirinskiy** bilan uchrashuvi uning keyingi hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Ismoilbey va Behbudiyning ikkinchi uchrashuvi 1914-yilning yozida yuz bergan. Alloma marg‘ilonlik bir kishi bilan Istanbulning **Gülhane** bog‘ida yurganda tasodifan Ismoil Gasprinskiyni ko‘rgan va o‘xshatgan bo‘lsam kerak degan o‘y bilan salom berib o‘tib ketgan. Orqasidan javob ovozi kelgach, ikki do‘st yaqindan ko‘rishgan. Gaspirinskiyning taklifi bilan Shahin posho mehmonxonasida yuz bergan suhbat yetti soat davom etgan. Gaspirinskiy suhbat yakunida Behbudiyi Qrimga taklif etadi. Oradan ko‘p o‘tmay Ismoilbey vafot etgan va Istanbuldagi uchrashuv ularning eng so‘nggi qarshilashishi bo‘lgan.

Behbudiy 1903-yilda Samarqandning **Jomboy tumaniga** qarashli Rajabamin qishlog'ida "**usuli savtiya**" maktabini ochadi. Bu maktab **Abduqodir Shakuriy** xonadonida tashkil etilgan bo'lib, maktab o'quvchilarining katta qismi shahardan bo'lganligi va Rajabamin qishlog'iga qatnash qiyinligi sababli keyinchalik bu maktabni Behbudiy o'zining hovlisiga ko'chirib o'tadi. Shu davrda u maktab o'quvchilari uchun bir qancha darsliklar yaratgan. 1904-yilda „Risolayi asbobi savod“ („Savod chiqarish kitobi“), 1905-yilda „Risolayi jug'rofiyayi umroniy“ („Aholi geografiyasiga kirish“), 1906-yilda „Muntaxabi jug'rofiyai umumiy“ („Qisqacha umumiy geografiya“), 1908-yilda „Kitobatul atfol“ („Bolalar xati“), 1908-yilda „Amaliyoti islom“, 1909-yilda „Tarixi islom“ kitoblarini nashr ettirgan. „Muntaxabi jug'rofiyai umumiy“ning to'liq nomi „Kitobi muntaxabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya“ bo'lib, muallif ushbu „qadim fan“ga tegishli „turkiy, forsiy, arabiy, rusiy lug'atlarga tasnif bo'lgan o'ttiz qadar qadim va jadid qutub va rasoili jug'rofiya, tarixiy, hay'ati riyoziy, tabiiy“lardan va yana juda ko'p turli xildagi manbalardan foydalangan holda yozganini qayd etgan.

Bu davrda jadidlar va milliy ziyolilar oldida uch tanlov mavjud bo'lgan: birinchisi: xorijiy davlatga chiqib ketish, ikkinchisi: qo'lida qurol bilan o'z fikr va g'oyalarini himoya qilish, uchinchi: yangi tuzilgan hukumat bilan murosa yo'liga kirib, xalq taraqqiyoti, ma'rifati yo'lida xizmat qilish bo'lgan. Turkiston jadidlarining yetakchisi bo'lgan Behbudiy xalq orasida katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan. Yangi tuzilgan hukumat ham buni yaxshi tushungan. Shu sababdan alloma yangi hukumat tarkibida milliy masalalar bo'yicha komissariat organlarida ishlashga rozilik beradi. Komissariatning turkiy millat masalalari bo'limini boshqarish vazifasida faoliyat yuritgan. Hujjatni mutafakkir **Toshxo'ja Ashurxo'ja** imzolagan. Behbudiyning oylik maoshi 700 rubl etib belgilangan. Komissar o'rinbosari sifatida Behbudiy hududdagi ma'naviy hamda ma'rifiy ishlarga mas'ul bo'lgan. Shu davrda uning tashabbusi bilan „**Ishtirokiyun**“ („Kommunist“) gazetasi nashr qilingan. Behbudiy nashr bosh muharriri vazifasiga Orif Klivliyevni tayinlagan.

Behbudiy 1913-yildan boshlab matbuot ishlari bilan shug'ullangan. Shu yilning aprelida „**Samarqand**“ gazetasiga asos solgan. Gazeta ikki tilda: **o'zbek** va **tojik** tillarida, u haftada ikki marta chop etilgan. Dastlab ikki sahifada bo'lgan gazeta 3-8-sonlarida sahifalari soni to'rttaga yetkazilgan. 400-600 nusxada chop etilgan. 45-soni chiqqach, chor hukumatining tazyiqi hamda moddiy qiyinchiliklar tufayli nashr to'xtagan. Shu yilning 20-avgustidan „**Oyna**“ jurnali chiqara boshlagan. Haftalik nashrdan chiqqan bu jurnal asosan o'zbekcha bo'lib, **maqola (forscha)**, **she'r**, e'lonlar (**ruscha**) ham berib borilgan. Sahifalarida illustratsiyalardan foydalanilgan.

Jurnal **Tatariston**, **Eron**, **Kavkaz**, **Afg'oniston**, **Turkiya**, **Hindistongacha** tarqalgan. „Oyna“ jurnalining sohasi keng qamrovli bo'lib, unda millatning tarixi, haq-

huquqi, adabiyot hamda til masalalari, jahondagi ahvol to'g'risida maqola va munozaralar berib borilgan. Jurnal faoliyati 20 oy davom etgan. Shu davr mobaynida 68 soni nashr etilgan. Behbudiy kitob nashrini ham yo'lga qo'ygan. A. V. Pyakovskiy 1913-yili Behbudiy bosmaxonasida [Fitratning](#) „Bayonoti sayyohi hindi“ asarini rus tiliga tarjima qilib, nashr etgan. Turli xildagi darslik hamda qo'llanmalardan tashqari nashriyotda „Turkiston, Buxoro va Xivaning xaritasi“ni bosib chiqargan. 1917-yili alloma safdoshlari – Fitrat, Ayniy, Ajziy, Muhammadquli O'rinboyev, A. Shomansur bilan birgalikda „Hurriyat“ ro'znomasini, „Zarafshon“ shirkatini hamda „Nashri maorif“ni tashkil etgan. Behbudiy Turkiston matbuotining asoschilaridan biridir. U 1913-yilda „Samarqand“ gazetasi va „Oyna“ jurnalini nashr ettirgan. Bu nashrlar orqali u xalqni siyosiy hushyorlikka, ilmga va taraqqiyotga chorlagan.

Behbudiy, shuningdek, o'zbek dramaturgiyasining asoschisi hisoblanadi. Uning „Padarkush yoki o'qimagan bolaning holi“ (1913) nomli dramasi o'zbek adabiyotida ilk ijtimoiy-ma'rifiy pyesa sifatida tarixda qoldi. Asarda jaholat, ilmga bepisandlik va ota-onaning mas'uliyatsizligi tanqid qilinadi. 1907-yil 23-avgustda [Nijniy Novgorodda](#) Rossiya musulmonlarining madaniyat va turmush muammolariga bag'ishlangan qurultoyi chaqirilgan. Qurultoyda Behbudiy turkistonliklar guruhini boshqargan va nutq so'zlagan. Shu yili Behbudiy Rossiya 3-Davlat [Dumasining](#) Musulmon fraksiyasiga „Turkiston madaniy muxtoriyati“ loyihasini ko'rib chiqish uchun jo'natgan. Behbudiy loyihada Davlat dumasiga Turkiston musulmon aholisining nufuziga mos vakillar saylanishi, diniy idoraviy ishlarda erkinlikni, Turkistondagi mahalliydan tortib har qanday darajadagi boshqaruvda mahalliy xalq vakillarining ishtirok etishini ta'minlash, turkistonlik xalqlar uchun majburiy hamda bepul umumta'limni joriy qilish, mahalliy aholi rozilgisiz Turkistonga Rossiyaning turli hududlaridan aholi ko'chirilishini to'xtatish, rus istilosi natijasida tortib olingan vaqf mulklarini qaytarish singari qat'iy talablarni ilgari surgan. Loyihada yozilgan ism-sharifi hamda mansabi ostiga o'z muhrini ham bosgan. Biroq, uning bu loyihasi 3-Davlat Dumasi tomonidan e'tiborsiz qoldiriladi. Behbudiy 1917-yilning 16-23-aprelida [Toshkentda](#) bo'lib o'tgan Turkiston [musulmonlarining](#) 150 nafar vakili qatnashgan qurultoyda ishtirok etib, nutq so'zlagan. Nutqida musulmonlar orasidagi har qanday ixtiloflarga qarshi chiqqan. Ulug' maqsad yo'lida birlashishga chorlagan. Shunday kelishmovchiliklar tufayli „mustamlakot qoidasi ila bizni idora eturlar“ deb ochiq so'zlagan. 1917-yilning 17-martida qabul qilingan Buxoro amirligida amir boshchiligida islohotlar o'tkazish talabi to'g'risidagi manifest mualliflaridan biri bo'lgan. Behbudiy shu qurultoyda o'lka musulmonlar sho'rosining raisi etib saylangan. 1917-yil 26-noyabrda Behbudiy [Qo'qonda](#) ish boshlagan o'lka musulmonlarining 4-favqulodda qurultoyida qatnashgan. 27-noyabrga o'tar kechasi ["Turkiston muxtoriyati"](#) e'lon qilindi. Uning g'oyaviy rahbarlari biri Behbudiy bo'lgan. Muxtoriyat sho'rolar tomonidan vahshiyona bostirildi. Behbudiy

may oyining boshlarida Samarqandga qaytadi. U yerda ko'p tura olmay Toshkentga keladi.

Behbudiy 1918-yillari siyosatda faol bo'lgan. Arxiv hujjatlaridan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 1918-yilning yozida Toshkentga borib Turkiston hukumatining Qurultoyida qatnashgan. Shuningdek, ocharchilikka barham berish va oziq-ovqat muammosini bartaraf qilishga oid maqolalarni e'lon qilgan. Partiya va ijro organlarining mutasaddi rahbarlari bilan uchrashgan. Kuz oylariga kelib Behbudiy sovetlar va kommunistlar olib borayotgan siyosat mafkurasi noto'g'ri yo'nalishdaligini anglab yetgan. Bu mafkura mahalliy xalqlar uchun zararli degan qarorga kelgan. Natijada 1918-yilning oktyabr-noyabr oylariga kelib vazifasidan ketishga qaror qilgan. Hujjatlarda ko'rsatilishicha, Turkiston komissarlar soveti raisi Malkovning imzosi bilan Mahmudxo'ja Behbudiy raislik qilgan sektor tarqatib yuborilgan. 1918-yilning 5-noyabridan boshlab sektor a'zolariga taqdim qilingan tashviqot va targ'ibot olib borish huquqini beruvchi hujjatlar bekor qilingan. Behbudiy ham tashkilotni tark etgan. Behbudiy Turkiston o'lkasida siyosiy mustaqillik g'oyasini ilgari surgan jadidlardan edi. U xalqning o'zini o'zi boshqarish, milliy maktablar, matbuot erkinligi va ayollar huquqlarini kengaytirish tarafdori bo'lgan. 1919-yilda Buxoro amirligi tomonidan "bid'atchi" sifatida hibsga olinib, Samarqand yaqinida qatl etilgan. Uning o'limi jadidchilik harakati uchun katta yo'qotish bo'ldi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'z faoliyati bilan o'zbek xalqining milliy uyg'onishida beqiyos rol o'ynagan. Uning g'oyalari — ilm, taraqqiyot, adolat va milliy mustaqillik yo'lida fidokorlik bilan xizmat qilish — bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Behbudiy merosi o'zbek ma'naviyatining, zamonaviy ta'lim va madaniyatining poydevorlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 3-nashri. (Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi B.Qosimov). Toshkent, "Ma'naviyat", 2006
2. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotiga materiallar. (Nashrga tayyorlovchilar: B.Qosimov, U.Dolimov, N.Jabborov). Toshkent, "Universitet" nashriyoti, 2004.
3. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Toshkent, "Ma'naviyat" nashriyoti, 2002.
4. Qosimov B. Behbudiyning —Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi haqida. // "Jahon adabiyoti", 2003,